

v edici

Marxismus pro mládež

vydala Socialistická organizace pracujících

Jak pochopit dějiny? Marxův historický materialismus

Nikola Čech

I. Pohled lidí na dějiny

Je člověk tvůrcem dějin?

Otázka jak pochopit své dějiny je i dnes pro lidstvo vysoce aktuální – možná více než kdykoliv předtím. Mnozí lidé chápali (a stále chápou) dějiny společnosti jako výsledek vlivu různých myšlenek – jejich rozšiřování či naopak ústupu do pozadí. Např. otroctví a otrokářství podle těchto lidí existovalo proto, že ve společnosti převládala myšlenka lidské nerovnosti, která ovšem upadala v zapomnění a byla překonána myšlenkami Rousseaua, Voltaira a dalších osvícenců. Proč ale myšlenka lidské rovnosti vytlačila myšlenku, že otroctví je přirozené – to nám nejsou lidé hájící teorii dějin jako vývoje myšlení schopni vysvětlit.

Zatímco předchozí pohled na dějiny – typický pro období nástupu kapitalismu spojeného s prudkým rozvojem přírodních a společenských věd, se vznikem myšlenky lidských práv jakožto vyznáním svobodného občana – malovýrobce atd... – operoval s člověkem coby aktivním faktorem schopným vědomě tvořit dějiny, nabídlá pozdější doba kapitalistického marasmu teorie, vysvětlující úlohu člověka v dějinách jako iracionálně a nevědomě jednajících bytostí.

Podle Freuda (1856-1959), který ovlivnil a stále ovlivňuje mnoho sociologů, jedná člověk především pod vlivem pudů, a zvláště pak pod vlivem pohlavního instinktu, které není schopen racionálně analyzovat a podřídit plně své vůli. V této představě se mlhavě odráží strašlivá deziluze, kterou utrpěl kapitalistický svět vypuknutím jatek první světové války. Tehdy skutečně člověkem neovladatelné síly (ovšem síly společenské výroby, nikoliv instinktů) přetrhly období boomu a optimismu samotných kapitalistů a během čtyř let semlely 23 milionů lidských životů.

Vliv a úloha osobnosti

Další dosti častý pohled na dějiny spočívá v připisování zásadní role osobnostem, které se proslavili svými činy resp. zločiny. I dnes mnozí lidé věří, že např. 2.světovou válku rozpoutal svévolně Hitler a kdyby ho nebylo (např. , kdyby ho v mládí někdo zastřelil), válka by vůbec nevznikla. Tento pohled též často připisuje klíčový význam v podstatě náhodným okolnostem a jako příčiny velkých dějinných pochodů vidí události, které měly fakticky jen význam určitého symbolu, jen určité rozbušky – to je případ sarajevského atentátu jako úvodu k 1.sv.válce.

I tento pohled na dějiny je mylný. Osobnosti ovšem v dějinách hrají důležitou úlohu, stejně tak výsledky mnoha událostí (např.vítězství v bitvách) podstatně ovlivnily takové náhodné jevy, jako třeba počasí. Nicméně skutečností je, že osobnosti se stávají osobnostmi jen tak, že jsou živým vyjádřením pochodů a nálad, které prostupují nejširší vrstvy společnosti. Pokud cíle jednotlivce nezapadají do mezí vytýčených společenským uspořádáním, nemohou se prosadit – nenajdou zdroje své materializace, možnosti svého uskutečnění. V Hitlerovi jako „osobnosti“ je ukrytá celá tehdejší společenská situace v Německu – hospodářská a sociální krize, strach buržoasie z revoluce, pocit křivdy z poválečného uspořádání, monarchističtí reakcionáři v armádě a justici. Kdyby Hitler zemřel např. při plynovém útoku v zákopech 1.sv.války, našly by si dějiny jiného Führera – jmenoval by možná Goering nebo Himmler, který by je reprezentoval. Naopak, pokud by se Hitler nebo Himmler narodili o 50 let dříve či později, nebyla by dnes jejich jména vůbec známa. Jeden by možná zůstal malířem pokojů, druhý by v Bavorsku pěstoval kuřata.

Na druhou stranu však význam aktivního subjektu – člověka, nelze rozhodně pomíjet a ignorovat. Fakticky je to tak, že člověk má určitou volnost ve svém jednání. Může se značně svobodně pohybovat v prostoru, který je mu vymezen společenskými poměry, což, jak uvidíme, jsou především poměry výrobních a třídních vztahů. Uvnitř těchto mantinelů hodně záleží na jeho osobních kvalitách a úsilí. To však nic nemění na tom, že sebestilnější a sebedokonalejší člověk sám nevyvolá válku nebo nerozpoutá revoluci. Nestojí-li za ním přání tisíců a milionů, není-li ve společnosti „poptávka“ po válce či revoluci, nejsou-li připraveny materiální síly pro uskutečnění těchto událostí – pak ani sebevětší osobnost nic nezmuže a tudíž se jako osobnost ani neprojeví.

Geografické předurčení?

Nejen člověk ovšem bývá brán jako rozhodující faktor dějinného vývoje. Někteří lidé se domnívali, že vše stojí a padá s přírodními a zeměpisnými podmínkami. Z nich vyvozovali vznik a zánik států, prosperitu říší, tu či onu formu náboženství nebo umění. Základním nedostatkem této teorie je skutečnost, že geografické a přírodní podmínky se v období posledních dvou tisíc let změnily, nepočítáme-li činnost člověka, jen velmi málo, avšak způsob lidského života a podstata jednotlivých lidských společností prošly změnami obrovskými.

Tak např. klima a základní přírodní charakteristiky (hory, řeky, moře) se v oblasti dnešního Německa za poslední dvě tisíciletí prakticky nezměnily, ale na místě barbarských kmenů dnes v Německu existuje průmyslová kapitalistická společnost. Jen velmi obtížně by tato teorie mohla vysvětlit, že třeba Izrael a Sýrie, ač mají prakticky stejné přírodní a klimatické podmínky, mají značně rozdílnou ekonomickou úroveň a kulturu a náboženstvím se zcela různí. Někteří myslitelé, kteří navazovali na tento pohled na dějiny podle tzv. geografického předurčení, došli nakonec k zcela reakčním závěrům. Tvrdili například, že přírodní prostor je jednotlivým lidským společnostem osudově předurčen a že jednotlivé národy a etnika žijí a sílí jen tehdy, když chrání a rozšiřují svůj životní prostor. Tento pohled odpovídal společenské situaci, kdy výrobní poměry nutily jednotlivé státy k honbě za územím a novými koloniemi. Těchto myšlenek použili později i nacisté pro ospravedlnění německých útoků na okolní státy.

Dějiny jako konflikt

Pohled na dějiny jakožto konflikt mezi různými subjekty je dnes velmi rozšířený. Český historik a politik Palacký kdysi napsal, že dějiny Čechů jsou „dějinami stýkání a potýkání s Němci“. Chápal tedy dějiny lidí jako dějiny národů a jejich vztahů. Ve skutečnosti však moderní národy existují pouze jako historicky podmíněná uskupení, a to ještě poměrně velmi krátkou dobu (200-300 let). Palackého pohled na dějiny představoval fakticky pouze produkt – myšlenkový odraz – tehdejších podmínek společenského života, kdy vznikající třída českých kapitalistů usilovala zaujmout významnější místo v německy mluvící rakouské monarchii.

Dnes je v oběhu Huntingtonova vize střetu civilizací, která vidí dějiny jako konflikt rozdílných a unikátních kultur. Tak prý existuje kultura západní, islámská, africká, čínská, pravoslavná ad., které mají své vlastní nezastupitelné hodnoty, kterými jsou jedinečné. Existuje však v dějinách něco jako sjednocený Západ ? Už první pohled na dějiny to popírá. Jaká jednota (mimo jednoty protikladů) může být mezi Giordanem Brunem a inkvizicí, která ho upálila? Jaká jednota může být mezi králem Ludvíkem a jakobínskými revolucionáři ?

Z dějin nelze vymazat konflikty uvnitř „jedné kultury“ – náboženské, národnostní a především třídní, neboť jak si ukážeme, právě vztahy mezi třídami tvoří motor dějin. Stejně tak nelze svět kouskovat a to libovolně – podle náboženství nebo podle geografické polohy, jak činí Huntington. Podstatné spojovací prvky dnešního světa – soukromé vlastnictví a s ním nutně spojená dělba práce, směna, peníze a mezinárodní obchod – toto vše drží svět pohromadě nekonečněkrát silněji, než ho fragmentuje náboženství nebo jiné kulturní rozdíly. Huntington se účelově (je za to placen) snaží dokázat, že islámský a západní svět jsou v nutném konfliktu díky kulturním hodnotám, které Arabové vyznávají. Tak mu ze scény tiše odchází skutečná příčina válek a konfliktů – systém vykořisťování polokolonií imperialismem a reprodukce tohoto útlaku ozbrojenou silou U.S. Army.

Marxistický přístup

I Marxisté chápou dějiny jako konflikt, jako boj. Vychází však ze zcela jiných předpokladů, než výše zmínění obhájci současného systému. Marxisté se při zkoumání společnosti odmítají opírat ponejprv o ty či ony myšlenky, které společností kolují. V jádru jejich přístupu není ani morálka, ani psychologie, ani kultura, ani právo nebo jakákoliv jiná složka lidského vědomí. Marx se jako první snažil pojmut dějiny lidí coby revoluční praxi – jednotliví lidé žijí své životy a přitom řeší problémy, které se jich týkají.

Svoji činností lidé mění svět a zároveň sami sebe. Marx psal, že „člověk, to není abstraktní bytost, trůnící někde mimo tento svět. Člověk, to je svět člověka, stát, společnost.“ Lidé jako individua jsou vědomými aktéry dějin, nemohou však jednat libovolně podle svých subjektivních preferencí. Je to dáno tím, že svými životy vstupují do podmínek, které si sami nezvolili, které tu byly již nezávisle na nich a před nimi, neboť vznikly jako důsledek minulé aktivity předcházejících generací. Samotný vývoj, samotné dějiny pak neodráží myšlenkové pochody ani praxi toho či onoho jednotlivce, ale ve své obecnosti jsou výsledkem materiálního života – způsobu výroby a získávání určitých produktů – milionů a miliard lidí s různými cíli danými jejich zájmy a možnostmi, jak udržovat a rozvíjet vlastní život.

Základem pro udržení a rozvíjení života každého jednotlivce je v první instanci produkce materiálního bohatství a od ní také začneme naši analýzu společnosti a lidských dějin.

II. Vztah výroby a lidských dějin

Výroba jako základ lidské existence

Aby lidé mohli žít svoje životy a dělat své dějiny, musí v první řadě zabezpečit svou existenci. Předpokladem toho je uspokojování základních materiálních potřeb. Lidé na Západě se dnes chodí dívat do galerií na abstraktní obrazy výstředních umělců, sledují hokejová utkání nebo tráví večery v kině. Nezbytným a pro nás samozřejmým předpokladem těchto činností však je, že galerie, stadiony a kina někdo postavil, že před vyhotovením obrazu, filmu a odehráním utkání někdo vyrobil plátno, barvy, hokejky, chrániče, filmový pásek a kameru; a také že ve společnosti jsou lidé, kteří nemají koneckonců „nic lepšího na práci“, než točit filmy, malovat obrazy a rvát se na ledu o kotouč. To „nic lepšího na práci“ zmiňují vzhledem k stamilionům lidí, kteří dnes žijí na této planetě, nesledují hokej ani filmy a místo toho bojují s přírodou o kus hubené potraviny a pitnou vodu.

Dříve než cokoliv jiného si člověk musí zajistit potřeby, které bezprostředně souvisí se zachováním jeho života, tedy jídlo, pití, oděv, obuv, obydlí. Na prvním stupni lidské společnosti – v pravěku – si člověk opatroval mnoho těchto věcí v přírodě tak, jak je nalezl: sbíral bobule, pojídal mršiny, pil z potoka, vyspal se pod skalním převisem či v jeskyni – a na tomto stupni byl vlastně stále jen zvířetem.

Člověkem se stal ve chvíli, kdy si pro lepší dosažení svých potřeb vyrobil první nástroj bytí sebestopavitelnější. Tehdy začala být zdrojem uspokojování jeho potřeb nejenom sama příroda, ale i jeho vlastní práce. Člověk se stal výrobcem a zároveň z něj výroba udělala člověka. Výroba lidem dala nejen jídlo, domy, zbraně a obrazy, ale dala mu i smysl pro umění, představu politiky a práva a důvody proč se navzájem zabíjet.

Výroba jako pracovní proces

Aby člověk mohl vyrábět užité hodnoty, musí uplatnit svoji práci a musí spolupracovat s dalšími lidmi. Čeho je přítom potřeba? Pro samotný pracovní proces člověk potřebuje pracovní předměty, pracovní prostředky a uplatnění svých vlastních duševních a fyzických vloh.

Tak pro stavbu domu musíme mít cihly, cement, písek, dřevo na parkety, hliník na okapy, keramiku na dlaždičky, PVC na trubky. To všechno jsou pracovní předměty. Velká většina pracovních předmětů vznikla již jako výrobek předchozí lidské činnosti (vč. rostlin a zvířat šlechtěných a domestikovaných člověkem), některé, např. buvolí trus užívaný jako hnojivo a zejména nerostné suroviny, se nachází volně v přírodě.

Dále pro stavbu domu potřebujeme i míchačku, krumpáč, šroubovák, bagr, kolečko, které nám umožňují manipulovat s pracovními předměty. Tyto stroje a pomůcky nazýváme pracovními prostředky. V širším významu však nejsou pracovními prostředky pouze nástroje a stroje bezprostředně používané k přeměně jedné věci na druhou. Mezi pracovními prostředky patří vše, co je nutné k tomu, aby proces výroby mohl vůbec probíhat – jsou to tedy i budovy, kde se vyrábí, jsou to silnice, po kterých se vozí materiál, je to lešení kolem domu a jsou to technologie – praktické aplikace výsledků vědecké práce. Technologie se odráží jak v různých pracovních nástrojích (např. účinnost motoru zvedajícího břemena), tak i v zaměření a rozsahu využití samotné práce (např. schopnost postavit klenuté oblouky katedrál nebo portály tunelů metra).

Máme tedy pracovní předměty a pracovní prostředky, které dohromady označujeme jako výrobní prostředky. Co zbývá? Jak víme ze zkušenosti, dům se sám nepostaví a chleba se sám neupeče. Hlavní, čeho je třeba v pracovním procesu jsou lidé, kteří disponují určitými pracovními návyky, znalostmi a dovednostmi. Souhrn výrobních prostředků a lidí, kteří vyrábějí, nazýváme výrobními silami společnosti*).

Výrobní síly společnosti můžeme popsat jako přirozenou podmínku života společnosti a tedy i lidských dějin. Bez cihel, bez jeřábu a bez práce, v níž se prakticky dověřuje teorie, se prostě dům nepostaví, a to platí jak ve středověku, tak v dnešním kapitalismu, tak v zítřejším komunismu. Mluvíme tu stále o pracovním procesu, který je uvědomělou přeměnou přírody a jejich forem.

Výroba jako společenský proces

Výroba ovšem není pouze přeměna přírody člověkem, ale od jistého okamžiku má také charakter společenského procesu. Výrobou, která uspokojuje lidské potřeby, se spolu jednotlivci dostávají do vzájemných vztahů. Na určitém stupni vývoje společnosti dochází k odlučování nutných prvků pracovního procesu – výrobních prostředků a bezprostřední lidské práce. Aby se nadále mohlo vyrábět musí spolu obě složky reprezentované určitými osobami vstoupit do vzájemného styku. Tak se navzájem hledá reprezentant nabízející práci s držitelem výrobních prostředků. Nenaudou-li se a nedohodnou-li se, výroba se nekoná.

Oddělování výrobních prostředků od bezprostředních výrobců není náhodné a souvisí s růstem produktivity lidské práce. V pravěké společnosti byla produktivita práce malá a veškerý čas, který člověk trávil prací, stačil (v dlouhodobém průměru) jen na uspokojování základních potřeb. Lidé spolu přímo kooperovali při lovu zvířat, zvelebování jeskyně a výchově dětí a tak tak přežili. Veškerá práce vykonávaná všemi členy společnosti byla tzv. nutnou prací.

S rozvojem výrobních prostředků a lidských dovedností se stala práce produktivnější – začala přinášet nejen výrobky nutné k přežití (vč. výchovy nové generace), ale také něco navíc. To něco navíc bylo jednou ztvárněno v kožešinách, podruhé v ochočené ovci. Jakmile tu bylo něco navíc tzv. nadprodukt, bylo možné a účelné přejít k rozšířené specializaci na různé výrobní činnosti (dělbě práce), která zpětně urychlovala rozvoj stávajících výrobních prostředků a produkci nových.

Dokud byly výrobní prostředky tak primitivní, jako ostrý kámen nebo oštěp, byl si je schopen opatřit každý. Potud se tedy nikdo nemohl udržet postavení vlastníka výrobních prostředků v protikladu k nevlastníkovi. Růstem složitosti a komplikovanosti výrobních prostředků, jehož bylo dosaženo v rámci dělby práce, se první lidé schopní z různých příčin získávat větší nadprodukt, stali postupně privilegovanou skupinou. Ta pak vlastnila nejen výrobní prostředky nutné k udržení svého života, ale i prostředky vyrábějící věci nutné pro druhé, které si ostatní nebyli schopni opatřit jinak než směnou.

Zde začíná monopol konkrétní skupiny lidí na vlastnictví výrobních prostředků, který je totožný se vznikem směny výrobků a dělby práce (obecně, mezi mužem a ženou, mezi městem a venkovem, mezi manuálním a duševním pracovníkem) a který si vynutil vznik peněz, jako ztělesněné směnné hodnoty jednotlivých výrobků vyráběných za účelem prodeje tj. zboží. Tento monopol byl podmíněn relativním nedostatkem užitných hodnot, který musel být překonáván délbou práce a s ní spojeným soustředěním určitých výrobních prostředků v určitých rukou.

Kromě výrobních sil jsme tedy nyní poznali také výrobní vztahy – tedy vztahy do nichž lidé vstupují v procesu výroby hmotných statků, vztahy mezi pracujícími a vlastníky výrobních prostředků. Viděli jsme také, že samotné výrobní vztahy vznikly jako produkt určitého rozvoje výrobních sil. To platí nejen pro jejich vznik, ale pro celý další vývoj. Výrobní síly a výrobní vztahy existují ve vzájemné závislosti, v určité historicky omezené jednotě, kterou marxisté označují jako výrobní způsob.

*) K výrobním silám společnosti nelze počítat potencionální pracovní předměty – např. ložisko ropy, které člověk za stávajících podmínek nedokáže vytěžit.

Výrobní způsoby

Výrobní způsoby – otrokářský; feudální – evropského a asijského typu; kapitalistický – představují určitou formu existence a vzájemné součinnosti výrobních sil a výrobních vztahů. Tato společná existence však vůbec nevylučuje rozpor mezi oběma zmíněnými prvky. Ve skutečnosti všechny výše zmíněné výrobní způsoby v sobě tyto rozpory skrývají. Rozpory mezi výrobními vztahy a výrobními silami vyplývají z vnitřních zákonitostí společenského uspořádání tam, kde existuje soukromé vlastnictví.

Jak bylo již řečeno, lidé mění okolní svět a zároveň tak mění i sami sebe. Takto změnění lidé jsou pak schopni rozvíjet výrobu a tvorbu užitečných hodnot na vyšším stupni, než předcházející generace. S časem obvykle roste celkový souhrn znalostí, dovedností a výrobních prostředků tj. společenských výrobních sil, schopných upokojuvat lidské potřeby. Na určitém stupni svého rozvoje však růst výrobních sil naráží na překážku, kterou představují právě zmíněné výrobní vztahy. Je tomu tak proto, že skupina vlastníků výrobních prostředků, která žije z nadproduktu vytvářeného pracujícími třídami, se snaží udržet svoje privilegované postavení, které samotný rozvoj výrobních sil ohrožuje.

Otrokář se snaží uchovat své laciné pracující otroky a brání se zavádění a využívání technických a vědeckých objevů a vynálezů, které by otrockou práci učinily zbytečnou. Tak se například energie páry ve starověku používala pouze k takovým trivialitám jako jsou pohyblivé hračky. Otroci také nebyli zainteresováni na rozvoji výroby, nebyli s to ovládat dokonalejší nástroje a často také výrobní nástroje úmyslně ničili. K uspokojování potřeb stále rostoucí populace jejich práce dříve či později nemohla dostačovat. Římská společnost se tak dostala do vleklé krize a takto oslabená nakonec podlehla útokům zvenčí.

Feudál žijící z práce nevolníka nebo robotujícího malovýrobce se také snažil zachovat vztahy mezi sebou a vykořisťovanými za každou cenu. Rozvoj výrobních sil – manufaktur a továren, které potřebovaly obrovské množství volné pracovní síly, se s feudálními vztahy musel zákonitě do konfliktu. Aby společnost mohla vyrábět a rozvíjet se, bylo nutné feudální výrobní vztahy zrušit.

V samotné výrobě se konflikt mezi výrobními silami a výrobními vztahy projevuje různě, podle povahy výrobního způsobu (krize z nadvýroby, ekonomická stagnace, nezaměstnanost, úmyslné ničení výrobních prostředků a zboží, nevyužívání objevů a vynálezů apod...). V životě společnosti má tento konflikt povahu střetu mezi majiteli výrobních prostředků a mezi pracujícími. K tomu střetu, který se rovněž projevuje nejrůznějšími způsoby, se ještě vrátíme.

Dějiny společnosti, jak jsme je poznali, jsou v podstatě dějinami rozvoje výroby, dějinami výrobních způsobů definovaných výrobními vztahy, které se mění s rozvojem výrobních sil. Od okamžiku vzniku soukromého vlastnictví (což je vlastně možnost disponovat produkty cizí práce) ovládá svět až do dnešních dnů zbožní výroba. Otrokářský a feudální výrobní způsob byly nedokonalé a nevyzrálé formy zbožní výroby – oddělení majitelů výrobních prostředků od bezprostředních pracovníků nebylo úplné a část společnosti vůbec nevyroběla pro trh, ale jen pro svou vlastní spotřebu. Kapitalismus je nejvšeobecnější a nejdokonalejší formou zbožní výroby, neboť má zaprvé tendenci rozšiřovat platnost působení svých zákonů do všech koutů zeměkoule a zadruhé v rámci kapitalismu existuje nejširší možná polarizace mezi skupinou (dále budeme tuto skupinu nazývat třídou) vlastníků všech výrobních prostředků (továren, půdy, dolů, bank) a třídou lidí disponujících pouze svojí prací.

III. Třídy, třídní boj a jeho projevy

Třídy a výrobní způsoby

Na konci minulé kapitoly jsme narazili na pojem třída. Nyní je na čase jej vysvětlit. Třída je široká skupina lidí definovaná svým vztahem k výrobním prostředkům, svým místem v historicky určeném systému společenské výroby a tedy i svojí úlohou ve společenské organizaci práce a způsobem získávání příjmů. Jednotlivé třídy se od sebe odlišují vztahem k výrobním prostředkům – každý výrobní způsob má svou

vlastní třídní strukturu.

Tak v otrokářském systému existují třídy otrokářů, svobodných malovýrobců a otroků. Otroci zde přitom představují jak samotného pracovníka, tak přímo i výrobní prostředek. Starověcí historikové ostatně rozeznávali pracovní prostředky němé (nářadí), polomluvíci (zvířata) a mluvíci (otroky). Otroek je přímo ve vlastnictví otrokáře jako výrobní prostředek a pracuje pro jeho potřeby. Svobodní malovýrobci hrají v tomto systému jen podružnou roli.

Ve feudálním systému evropského typu existovaly třídy feudálních vlastníků, poddaných – nevolníků, malovýrobců ve městech (řemeslníků) a třída městských nádeníků. Poddaný disponoval určitými výrobními prostředky, avšak žil na půdě patřící feudálnímu vlastníkovi. Za její užívání musel část pracovního dne nebo určité období roku pracovat na feudální půdě pro obživu majitele nebo mu musel odevzdávat určitý podíl ze své produkce (desátek). Mimo to byl také fyzicky nucen odvádět další práci např. v lese, ve stavebnictví, jako osobní posluha atd... Ve městech byl řemeslník-mistr majitel výrobních prostředků a nádeník mu musel prodávat svoji pracovní sílu. Jako pracovní síla však nádeník nebyl svobodný, ale byl součástí určitých uzavřených cechů. V rámci tohoto systému se mohl dlouhodobou službou vypracovat do postavení mistra. Třída řemeslníků – mistrů, stejně jako kupci, lichváři apod. se staly základem budoucí kapitalistické třídy, městská chudina a třída poddaných se staly zárodkem budoucí dělnické třídy.

V kapitalistickém systému existují dvě hlavní třídy – kapitalisté – majitelé výrobních prostředků a proletáři, kteří nevládní nic, než svoji schopnost pracovat, svoji pracovní sílu. V kapitalismu je proletář (typicky průmyslový dělník) politicky svobodný tj. může si vybrat, u kterého kapitalisty se nechá vykořisťovat. K vyhledávání kapitalisty ho donucuje potřeba zabezpečit svůj vlastní život. Kromě práce totiž nemá nic, z čeho by žil.

V kapitalismu existují i další třídy – malovýrobci, kteří často tvoří většinu obyvatelstva nerozvinutých zemí (rolníci) a pozemkoví vlastníci (statkáři, landlordi) – což je vlastně zvláštní skupina parazitických kapitalistů. Kromě toho zde existují početné vrstvy pracovníků, kteří žijí z osobních útrat kapitalistické třídy (tedy vlastně z nezaplacené práce dělníků) nebo jsou financováni přes státní mechanismus z příspěvků všech tříd. V kapitalismu se rovněž vytváří vrstva lidí, které rozpory ve fungování ekonomiky trvale připravily o možnost pracovat a kteří jsou nuceni dlouhodobě žít ze státních podpor, charity nebo kriminální činnosti. Tuto vrstvu nazýváme lumpenproletariát.

Třída a kasta

Zde je třeba krátce zmínit rozdíl mezi třídou a společenskou kastou. Třída je, jak jsme napsali, určena vztahem (vlastnickým) svých příslušníků k výrobním prostředkům. Feudálové, otrokáři, kapitalisté, rolníci, proletáři – to všechno jsou třídy. Oproti tomu společenská kasta je definovaná svojí určitou pozicí v politickém a právním systému. Feudál nebo statkář je třídní příslušník. Oproti tomu šlechtic vyjadřuje spíše příslušnost ke kastě, neboť i zcela zchudlý šlechtic bez pozemků a majetku měl z titulu své „urozenosti“, svých předků, určitá sociální privilegia (V Británii jsou např. vysokí církevní hodnostáři a šlechtici příslušníky „Sněmovny lordů“). Podobnou modernější kastou byla i byrokracie vládoucí v zemích bývalého východního bloku, která v podstatě parazitovala na výrobních vztazích zespolčenštěné ekonomiky.

Třídní boj – jeho formy a obsah

Třída je historicky přechodným jevem. Vznik třídní společnosti souvisejí s přivlastněním výrobních prostředků malou skupinou lidí, jsme si ukázali v minulé kapitole. Jelikož třídy představují personifikované prvky pracovního procesu – bezprostřední práci a výrobní prostředky, vystupují i veškeré výrobní vztahy jako vztahy mezi třídami. Jelikož, jak víme, se ve společnosti se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků nutně objevují rozpory mezi rozvojem výrobních sil a stávajícími výrobními vztahy, vznikají zde zákonitě i společenské konflikty, které se obvykle nazývají třídními boji.

V Komunistickém manifestu Marxe a Engelse čteme: „Dějiny všech dosavadních společností jsou dějinami třídních bojů. Svobodný a otrok, patricij a plebejec, baron a nevolník, cechovní mistr a tovaryš, zkrátka utlačovatel a utlačovaný, stáli proti sobě ve stálém protikladu, vedli nepřetržitý, tu skrytý, tu otevřený boj, který po každé končil revolučním přetvořením celé společnosti nebo společným zánikem bojujících tříd.“

V třídním boji sledují jednotlivé třídy svoje zájmy. Boj třídy proti třídě je bojem politickým. To je dáno tím, že panství jedné třídy nad druhou je zhmotněno ve státní struktuře – v aparátu násilí, který slouží uchování dosavadních výrobních vztahů. Majitelé výrobních prostředků (továren, půdy, finančního kapitálu) se snaží udržet své postavení vykořisťovatelů, rolníci se snaží získat půdu a co nejlepší podmínky pro to, aby mohli svobodně podnikat, dělníci bojují o osvobození se z kapitalistických výrobních vztahů, což spadá vjedno s osvobozením od veškerých vykořisťovatelských vztahů založených na soukromém vlastnictví. Takto ovšem vypadá pouze nejabstraktnější schéma.

Konkrétní formy třídního boje nabývají ve skutečnosti nejrozmanitějších podob daných materiálními podmínkami společnosti, uvědoměním příslušníků jednotlivých tříd, politickými poměry (jinak vypadá třídní boj v demokratické republice, jinak v absolutistické monarchii), účinkem místních národnostních vztahů atd... Ve svém cíli vedou třídní boje k zrušení dosavadních výrobních vztahů a vytvoření nových – což se projevuje revolucemi, občanskými válkami nebo prostým zhroucením společenského uspořádání (vystřídání otrokářství feudalismem v Římě). Cesta k nahrazení jednoho výrobního způsobu druhým je však vydlážděna dílčími třídními boji, jejichž smyslem (ze strany vykořisťované třídy) je zlepšit své stávající postavení a podmínky pro budoucí boje.

Třídní boj, kromě toho že je na vůli člověka nezávislým procesem odražejícím vztahy ve výrobě, rovněž předpokládá subjektivní prvek. Příslušníci dané třídy si živelně uvědomují svojí pozici v systému. To je nevyhnutelné. Avšak rozsah a kvalita tohoto uvědomění závisí podstatným způsobem na aktivní činnosti třídy (jejích členů) samé. Stupeň uvědomění podstatně ovlivňuje cíle i strategie třídního boje. V boji buržoasie (kapitalistů) proti feudalismu nehrál subjektivní prvek tak důležitou úlohu jako hraje v boji dělnické třídy proti kapitalismu. Hned si ukážeme proč:

Třídní boj dělnické třídy

Třídní boj dělníků se historicky projevuje v různě rozvinutých politických formách. V nejstarších dobách kapitalismu měl formu rozbíjení strojů, které „lidem braly práci“ (ve skutečnosti jim však práci nebraly stroje jako takové, ale pouze stroje jako součást kapitálu, jako vlastnictví kapitalisty). V boji proti úděsným pracovním podmínkám prvních továren a proti žebráckým mzdám rozvinuli dělníci formu továrního boje spočívající v zastavení práce (stávka). Dělníci dále vedou boje o možnost sociálního zabezpečení, příspěvky nezaměstnaným, právo odborově se organizovat atd. Zakládají si vlastní spolky, odborová sdružení a budují si vlastní politické strany. Boj nabývá forem volebního hlasování, manifestací na náměstích, demonstrativního oslavování práce (1.máj) a vyjadřování symboly (písně, rudá vlajka).

Obsahem všech předchozích bojů je zlepšení života dělníků ve stávajících podmínkách kapitalistického výrobního způsobu. Tento přístup označujeme pojmem reformismus. Vyšším obsahem třídních bojů dělnické třídy je úsilí o naplnění svého historického poslání zrušit kapitalistickou výrobu pro zisk a odstranit veškeré soukromé vlastnictví a vykořisťování. Tohoto úkolu nelze dosáhnout jinak, než cestou revoluce pod vedením revoluční dělnické strany.

Boj dělnické třídy za svržení systému se svými podmínkami značně liší od předchozích třídních bojů. Když buržoasie bojuje za zrušení feudálních výrobních vztahů, opírá se o vlastní nastupující výrobní vztahy. Manufakturní a dílny pracující na kapitalistické bázi vznikly dříve, než se kapitalisté revolucí dostali k moci. Před revolucí je dokonce vládnoucí feudální třída někdy podporovala (např. merkantilismus ve Francii). Právě ve svém vlastnictví výrobních prostředků a v již existujících prvcích nového výrobního způsobu nachází kapitalista nejsilnější zbraň proti feudálům.

U dělníka tomu tak není. Zaprve je jeho existence jako dělníka daná tím, že žádné výrobní prostředky

nevlastní. Zadruhé se v kapitalismu nemohou vytvořit prvky socialistického výrobního způsobu resp. pouze ve zdeformované podobě. Je tomu tak proto, že (viz.II. kapitola) feudalismus i kapitalismus jsou společnostmi zboží výroby, kde platí tzv. zákon hodnoty – zákon všech společností ovládaných soukromým vlastnictvím. V socialismus tento zákon neplatí, neboť tam soukromé vlastnictví neexistuje. Oázy socialismu proto nemohou v prostředí zboží výroby fungovat.

Co z toho vyplývá pro dělníka? Nutnost nalézt si jiné zbraně v boji proti kapitalismu. Těmito zbraněmi jsou organizovanost a revoluční uvědomění. Organizovanost je nejsilnější zbraní dělníků, avšak právě pro svoji účinnost může mít dvojsečný charakter, je-li podřízena nerevolučnímu – reformistickému uvědomění. Reformisté zneužívají důvěry, kterou dělníci kladou svým organizacím, k provádění zrady na zájmech dělnických mas a to nejenom na zájmu zrušit kapitalismus, ale často i na zájmech bezprostředního boje za zlepšení životních podmínek. Revoluční uvědomění tj. pochopení celkového společenského uspořádání a vytýčení cíle a způsobu, jak ho změnit (což nevyklučuje, ale předpokládá vybojování každodenních bitev pracujících s kapitálem), to je silný subjektivní prvek, který je ne-li nezbytným, pak alespoň důležitým předpokladem provedení dělnické revoluce.

Z tohoto důvodu je pro boj dělnické třídy nutné věnovat mimořádnou pozornost práci strany – organizovaného předvoje dělnické třídy, rozvíjení revoluční teorie a nekompromisnímu boji s těmi, kteří (ať již vědomě či nevědomě) podřizují cíle a politickou praxi dělnické třídy životu v kapitalistickém systému. Leninova bolševická strana v Rusku tomuto úkolu vždycky přikládala klíčový význam, což umožnilo vítězné uchopení moci v revoluční situaci října 1917.

Dělníci a socialismus

Na závěr této kapitoly se ještě zastavme u otázky, proč je právě dělnická třída nutná pro přechod k socialismu. Dnes existuje řada „revolucionářů“, kteří tvrdí, že dělníci již revoluci nechtějí, že se „szlíli“ s kapitalismem, že budoucnost patří rolníkům, mládeži ze střední třídy (studentům), intelektuálům, lumpenproletariátu nebo spiklencům operujícím za zády mas. Takoveto názory lze slyšet v širokém spektru maoistů, některých anarchistů, postmodernistů aj. expertů na fušerství ve skutečných revolučních situacích.

Dělnická třída je nejvlastnějším produktem kapitalistického způsobu výroby, který přináší materiální podmínky pro potenciální uskutečnění socialismu (vysoká produktivita práce, velkovýroba, automatizace). Dělník nemůže být osvozen jinak, než socialismem. Dělníci mají podstatné charakteristiky, které je předurčují otevřít bránu socialismu: 1) Jsou vesměs chudí a vystavení ekonomickému i politickému útlaku kapitálu. 2) Jsou produktivní třídou, která vytváří užité hodnoty sloužící k uspokojování lidských potřeb, 3) nemají soukromé vlastnictví, zdroj příjmů leží v práci, nikoliv ve vykořisťování práce jiných skrz držbu výrobních prostředků, 4) podmínky jeho existence vedou dělníka k nutnosti organizace a k přijímání organizovaných forem boje. Psychologie továrny je cennou školou pro odvyknutí panice, kolísavosti a individuálním vrtochům, které jsou tak vlastní lidem z maloburžoasního prostředí.

Poslední dvě podmínky odlišují dělníka od rolníka, který je zmítán mezi svým špatným postavením v kapitalismu a mezi svou existencí jako vlastníka a psychologíí konzervativního individualisty. Dělníky a rolníky však spojuje jejich chudoba, vykořisťování kapitalisty, latifundisty a bankéři, fakt, že na ně nejvíce dopadá veškeré zlo kapitalismu (války, krize, pohyb spekulativního kapitálu), politický útlak atd... Proto velká část rolníků může být spojencem dělnické třídy v revoluci a při budování socialismu.

IV. myšlenková nadstavba společnosti

Vědomí jako forma nadstavby

Zatím jsme se věnovali otázkám výroby, rozvoje výrobních sil, výrobním vztahům, konfliktům mezi rozvojem výrobních sil a výrobními vztahy a tím, jak se tyto konflikty promítají do dějin jako třídní boje. Mluvili jsme též o důležitosti prvku revolučního uvědomění pro vítězství dělnické třídy. Nyní se

podívejme na otázku vědomí obecně.

Vědomí lidí vůbec lze chápat jako určitou nadstavbu nad danými výrobními a třídními poměry společnosti. Obsah i směřování myšlení každého člověka je usměrněn, avšak nikoliv determinován, způsobem a podmínkami jeho života tj. v prvé řadě jeho pozicí ve výrobních vztazích. Člověk je samozřejmě schopen v duchu myslet na úplně cokoliv, avšak jen potud, pokud nebude trpět hladu, žízní, nebude čelit ozbrojenému protivníkovi nebo vyhození z práce. Pak se s vysokou pravděpodobností jeho myšlení upne k dané situaci a k nalezení východiska z ní, což ve složitějších případech předpokládá určitou analýzu.

Na druhou stranu je existence určité relativní samostatnosti myšlení na lidském bytí nesporná. Zásadně je také pravda, že myšlenky lidí zpětně působí na ně samé a ovlivňují lidské konání. Tuto samostatnost myšlení na výrobních (a třídních) vztazích společnosti však nelze přeceňovat.

Mnoho lidí se např. domnívá, že existence rasismu je dána pouze myšlenkovým vlivem kapitalistů (kteří mají zájem na roztržštění sil dělnické třídy) na dělníky. Pak by ovšem klíč k řešení ležel v propagandistické práci mezi dělníky a ve snaze ovládnout média a školy. Kapitalisté samozřejmě podporují rozšiřování rasismu (a dělají to velmi rafinovaně, neboť na to mají odborníky) ve společnosti, ale to by pro zakořenění této „myšlenky“ nestačilo. Bílý dělník by nevěřil tak snadno tomu, že „černochoch mu bere práci“ jak tvrdí kapitalistická média, kdyby ho fakticky kapitalistické výrobní poměry nenutily, aby si s černochem (a s jakýmkoliv jiným dělníkem) konkuroval na trhu práce, a tím snižoval i cenu, za kterou může prodávat vlastní práci a být živ. K zničení rasismu je třeba zničit poměry, které ho vytvářejí – je třeba zrušit kapitalismus.

Myšlenky vládnoucí a utlačované třídy

Rozdělení společnosti na třídy a existence třídních zájmů vedou v souhrnu k vytváření třídních ideologií a myšlenkové nadstavby, která odráží postavení jednotlivých tříd. Tato myšlenková nadstavba obsahuje náboženství, morálku, právo, umění, vědu a politiku.

Již se samým vznikem třídní společnosti si třída vlastníci výrobní prostředky a disponující bohatstvím nadproduktu byla schopna rozdělit mezi své příslušníky funkci přímého účastníka výroby a funkci producenta ideologie placeného nepřímo z práce vykořisťovaných. V první době však byla existence profesionálních ideologů nemyslitelná bez toho, aby tito lidé nedělali nějakou konstruktivní práci. Tak např. kněží ve starém Egyptě žijící z otročké práce byli užiteční, neboť ovládali kalendář a uměli určit období záplav na Nilu. Ovládnutí kalendáře vyžadovalo náročnou přípravu a studium astronomie a ta zase znalost matematiky. V době nevykonné společnosti relativní nouze byla specializace malé části společnosti na tuto činnost nezbytnou a v zásadě užitečnou. To je třeba mít na paměti.

V pozdějších dobách ovšem řada „výrobců myšlení“ – teologů, zpravodajů, politiků, badatelů a umělců pracuje výhradně jako dodavatelé těch myšlenkových produktů, které slouží vládnoucí třídě společnosti. Myšlenky vládnoucí ve společnosti jsou tak myšlenkami vládnoucí třídy. Vládnoucí třída neprodukuje myšlenkovou nadstavbu pouze proto, aby duchovně ovládla vykořisťované třídy, ale i proto, aby co nejvíce zdokonalila iluzi, kterou má sama v sebe. Kapitalisté si potřebují věřit, že jsou jako prvek světa nezbytní a tudíž mimo morální kritiku.

Myšlenky samozřejmě produkuje i utlačovaná třída, neboť myšlení je životním znakem každého člověka. Myšlenky utlačovaných však nemají šanci být prosazovány a rozšiřovány jako myšlenky vládnoucích – zaprvé postrádají k tomu materiální a organizační aparát (církve, média, školy, aj.), zadruhé nemají pracující možnost skutečně produkovat propracované myšlenky, neboť jim k tomu společenská dělba práce nedává čas, vyčerpávající a odcizující boj o uchování života jim k tomu bere chuť a nedostatek financí jim omezuje přístup ke zdrojům. Na tomto základě nepřekvapí, že velmi mnoho komunistických vůdců – Marx, Engels, Kautský, Lenin, Trocký ad. pocházeli z kapitalistických nebo středostavovských rodin. Tato skutečnost zároveň ukazuje, že myšlení není přímo určeno životními podmínkami, ale pouze je jimi velmi silně ovlivněno. Zmínění socialisté byli v zásadě výjimkami v obrovské masě nově odchovaných kapitalistů.

Myšlenky a skutečný život

Celá myšlenková nadstavba podstatně ovlivňuje způsob, kterým se projevuje třídní boj. Tak např. husitství je klasický případ, kdy se sociální střet církve, feudálů a chudých obyvatel měst projevoval v řeči náboženství. Za spory o příchod Ježíšova království a otázkou smí-li člověk s oplatkou pít při mši i víno, se skrýval boj o pozemkovou reformu, městská práva a demokratizaci společenského života. Je příznačné, že nejradikálnější táborští husité došli ve svém náboženském zanícení paradoxně až k ateismu a k předstávě beztřídní společnosti – a byli za to svými „umírněnějšími“ kolegy za živa upáleni.

Pro marxistu je nesmírně důležité nenechat se zmást myšlenkovým světem, ale dívat se přímo do srdce skutečných poměrů, skutečného života společnosti. Otrokářství jako historický výrobní způsob nemá nic společného s lidskou morálkou ani s šířením ušlechtilých nebo naopak „brutálních“ myšlenek. Divoši v Polynésii pojídali zajatce jiných kmenů, nikoliv protože by byli „zlí“ či nemorální, ale prostě proto, že v podstatě nevěděli co s nimi: prakticky veškerá práce, kterou vykonávali, byla prací nutnou a někoho dalšího z ní žít nemohli. Náklady na údržbu otroka byly v této situaci vysoké – otrok by produkoval prakticky pouze pro své přežití a navíc představoval riziko pro svého majitele, který neměl koho pověřit specializovanou funkcí nepracujícího dozorce nad otroky. V neposlední řadě bylo maso zajatců vítaným zpestřením chudého jídelníčku.

Tam, kde kromě nutné práce existovala i práce tvořící nadprodukt, tam bylo možné zajatce zotročit a využít k rozmnožování vlastního bohatství. Tak vzniklo otrokářství, které bylo také samozřejmě ideově obhajováno a to i nejslavnějšími postavami antiky, např. Aristotelem. Veškeré odsudky otroctví pozdější doby jsou jen odrazem poměrů, kdy otroctví samo bylo v úpadku, neboť bylo neproduktivní a brzdilo rozvoj výrobních sil. Tato skutečnost se pak přenesla do podoby práva, morálky, náboženských dogmat – avšak toto vše je jen odraz skutečného společenského bytí tj. výrobních poměrů.

Další prvky nadstavby

Ideje nejsou jediným polem nadstavby nad výrobní základnou společnosti. Dalšími příklady nadstavby jsou také formy lidských pospolitostí, např. rodina jako biologicky-ekonomická pospolitost a národ jako kulturně-ekonomická pospolitost. I formy rodiny a národa se vyvíjejí v závislosti na výrobě, dělbě práce a jejich potřebách, přičemž i ony si ve svém vývoji ponechávají určitou samostatnost a rovněž tak zpětně ovlivňují výrobu a dělbu práce ve společnosti.

Stát představuje přechodný prvek mezi výrobní základnou a nadstavbou. Již utopický socialista Saint-Simon poznal, že politika je vlastně koncentrovaná ekonomika. To jsme již demonstrovali v kapitole o třídním boji. Stát vzniká jako produkt třídního boje, jako zhmotnělá a institucionalizovaná nadvláda jedné třídy nad druhou. Stát existuje pouze tehdy, když ve společnosti existují objektivně nesmiřitelné rozpory mezi jednotlivými třídami. V socialistické společnosti stát zanikne.

Podstatou státu je fyzické násilí. Právo, které vyjadřuje způsoby uchování stávajícího společenského systému, musí být v posledku zajištěno silou – na místní úrovni obušky a věznicemi, na mezinárodní úrovni tanky a špionáží. To znamená, že stát je ve své podstatě diktaturou vládnoucích tříd nad vykořisťovanými. Vládnoucí třída si pomocí státu zajišťuje monopol nad kontrolou ozbrojené potlačovací síly a určuje povolené formy společenského života. Politická revoluce účtující se stávajícím státem je nutnou podmínkou každé revoluce ve výrobních a třídních vztazích.

Stát ovšem představuje i uzavřený svět byrokratů, pletichářů, zelených mozků ad. Je produktem dělby práce ve společnosti a vykořisťovatelských vztahů, které z nadproduktu práce dělníků, rolníků aj. produktivních pracovníků vyživují specializované politiky a byrokraty z povolání. Překonání potřeby státu proto předpokládá takové poměry, kdy se na správě společenských vztahů budou moci podílet všichni členové společnosti. V socialismu tedy nebude ani „politika“ ve smyslu, jak ji známe dnes.

Typ státu – jeho podstata, je dán tím, které třídě slouží. Tak existuje stát otrokářský, feudální a kapitalistický. Forma existence každého typu státu může být různá – konstituční či absolutní monarchie,

demokratická republika, fašistická totalita, bonapartistický režim nebo různé přechodné formy mezi nimi – to jsou různé formy, v nichž se projevuje kapitalistická třídní podstata moderních států. Ve formě státu se odráží třídní vztahy a zároveň politický režim tvořený státní formou podstatně ovlivňuje ekonomickou základnu společnosti.

Marxisté v žádném případě nepodceňují význam státních forem a politického režimu. Pro činnost dělnických organizací, propagandistickou práci a rozvíjení boje proti buržoasii je určité mnohem vhodnější demokratická republika, jejíž podstatou je zastupitelská moc, než fašistický nebo absolutistický režim. Podstatu státu však tvoří jeho ekonomická a třídní základna: výrobní síly a výrobní vztahy.

Proto např. při střetu mezi imperialistickou Británií či Amerikou, které mají systém zastupitelské demokracie (s mnoha omezeními a deformitami zaměřenými proti pracujícím), a mezi polokoloniálním Irákem, kde vládla diktatura, musí být sympatie a aktivní podpora marxistů na straně Iráku. USA a Británie jako obrovské mocnosti imperialismu vykořisťují a plundrují zbytek planety, udržují miliony lidí v chudobě, ohrožují celý svět svými arzenály a libovolně si dosazují a sesazují loajální satrapy, kde se jim zlíbí. Pokud by se jejich vládnoucí třídy cítily ohroženy, nebudou váhat změnit svůj politický režim a nastolit policejní stát ne-li přímo fašistickou totalitu. Forma státu se může poměrně lehce měnit, ale ekonomický a třídní charakter, který určuje postavení státu v mezinárodních vztazích – ten skutečně vypovídá o rozvoji vykořisťování a třídních protikladů. To je třeba mít na paměti.

Stát představuje neobyčejně komplikovaný jev v životě třídní společnosti. Z důvodu omezeného rozsahu této publikace zde není možné obsáhnout všechny jeho aspekty, nicméně pokusíme se k nim vrátit formou samostatné brožurky.

Socialistická organizace pracujících – česká sekce Ligy za 5. internacionálu

SOP, PO Box 43, 199 21 Praha 99
sop@centrum.cz, <http://sop-lrki,webpark.cz>